

ЕКСКУРСІЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ ЯК ФОРМА НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Здійснено історико-педагогічний аналіз розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX – початку XX століття.

Ключові слова: екскурсійна справа, освітній туризм, види екскурсій, Кримський гірничий клуб.

Екскурсійна діяльність – один з важливих напрямів “освітнього туризму”, який з кожним роком приваблює наших співвітчизників, готових за таку послугу платити певні кошти. Для освітян екскурсійна діяльність є нестандартною, цікавою й досить ефективною формою навчання та виховання як молодого покоління, так і дорослого населення. Особливо актуальною екскурснознавча підготовка є для фахівців туристичної галузі: сприяє формуванню в них педагогічної культури для успішної особистісної та професійної самореалізації.

Екскурсійна справа в Україні має давні традиції. Аналіз науково-педагогічної літератури, спеціальних періодичних видань різних років [1–7] свідчить про те, що протягом тривалого часу вітчизняна прогресивна інтелігенція та педагоги намагались використовувати екскурсії як засіб навчання й виховання молодого покоління, при цьому допомагаючи розвивати туристичну індустрію. Незважаючи на це, історія розвитку екскурсійної діяльності в Україні, досвід наших попередників у справі організації системи її наукового забезпечення, підготовки та перепідготовки кадрів залишаються недостатньо вивченими у вітчизняній історіографії. Існують дослідження у галузі педагогіки туризму В. Квартального, А. Рідина, А. Ставровського, В. Федорченка та ін., у яких розкрито зміст, мету, завдання і методику підготовки організаторів туристсько-краєзнавчої роботи для сьогодення, але вони майже не звертають увагу на досвід наших попередників, які мали чималі здобутки в цьому напрямі туристичної діяльності. Лише нечисленні статті містять звернення щодо різних аспектів історії розвитку музейного й екскурсійного туризму в Україні, починаючи з другої половини XIX ст. Тому проблема організації екскурсійної справи як оригінальної форми навчання й виховання наприкінці XIX – початку XX ст., вивчення досвіду наших попередників, які працювали в цьому напрямі та здобули цікаві для сьогодення доробки, є досить актуальною як для педагогічної науки, так і для сучасного туристичного бізнесу.

Мета статті – здійснити історико-педагогічний аналіз розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

Розвитку екскурсійної діяльності як неформальної форми навчання й виховання наприкінці XIX – початку XX ст. сприяла низка соціально-культурних та освітніх факторів. Друга половина XIX ст. ознаменувалася появою різноманітних загальноросійських туристських товариств і клубів: Товариство любителів природознавства, Російський туринг-клуб, Російське товариство туристів, які ставили за мету використання туризму й екскурсійної діяльності для просвітницької роботи серед населення, особливо серед учнівської молоді. Показовим бу-

ло те, що в їх роботі брали участь відомі вчені, мандрівники, письменники, громадські діячі (В. Вернадський, Д. Мамин-Сибіряк, Д. Менделєєв, І. Павлов, М. Пржевальський та ін.). Прогресивні вітчизняні педагоги того часу також звернули особливу увагу на екскурсійну справу як на ефективний засіб покращення викладання природничих предметів і наближення учнів до природи. Але важливим поштовхом до розширення екскурсійної діяльності став циркуляр міністра народної освіти 02.08.1900 р. № 20.185, який скасовував літні канікулярні роботи учнів та замість них рекомендував керівникам навчальних округів і педагогічним радам організувати для учнів у період канікул оздоровчі прогулянки та мандрівки [2]. Наприклад, у Харкові в 1900 р. у школах Товариства грамотності було впроваджено загальноосвітні прогулянки за містом пішки та залізницею [7]. Під керівництвом відомого педагога М. Раєвської було навіть організовано особливу комісію, яка створила програму таких загальноосвітніх прогулянок [1, с. 735].

Певну роль у розвитку навчальних екскурсій відіграло введення у березні 1902 р. спеціального тарифу № 6900 на проїзд учнів, які відправлялися на екскурсії [3]. На всіх залізницях Російської імперії для всіх груп екскурсантів установлювався здешевлений проїзд у вагонах 3 класу, а вихованцям “нижчих” навчальних закладів на поїздки, котрі не перевищували 50 км, надавався безкоштовний проїзд. Протягом років умови цього спеціального тарифу для учнів, які здійснювали групові екскурсії, дещо змінювались, але в цілому зберігалися до 1917 р.

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. екскурсійна робота, яка почалася стихійно, поступово отримує теоретичну базу. У різноманітних періодичних виданнях виходили статті, автори яких намагались висвітлити питання теорії екскурсознавства. Важливою віхою в цьому напрямі стала книга “Шкільні екскурсії”, написана групою викладачів Петербургського лісного комерційного училища під редакцією Б. Райкова (вийшла в 1910 р.), де вперше було розроблено основні принципи екскурсійної методики та запропоновано систему навчальних екскурсій за всіма предметами для усіх класів.

Напочатку XX ст. почалося видавництво спеціальних журналів, присвячених екскурсійній справі: “Екскурсійний вісник”, “Руський екскурсант”, “Шкільні екскурсії і шкільний музей”. Якщо останній журнал було повністю присвячено шкільній екскурсійній справі, то два інших постійно публікували теоретичні статті з екскурсознавства, доповіді про вже проведені екскурсії, поради щодо організації екскурсій для школи, списки літератури. Так, журнал “Руський екскурсант” одним з перших зробив спробу класифікувати екскурсії для учнів, згрупувавши їх у вісім типів:

1. Історико-археологічні, які у свою чергу поділялися на ознайомчі та дослідницькі, причому останні вважалися найбільш важливими. Беручи участь у таких екскурсіях, учні досліджували географічні особливості місцевості, пам’ятки давнини, старовинні книги, журнали, рукописи, гравюри, ікони, записували оповідання та пісні місцевих мешканців, описували обряди тощо. Зібрані матеріали поповнювали колекції шкільних музеїв.

2. Історико-літературні, учасники яких відвідували місця, пов’язані із життям видатних письменників, поетів, учених, художників, державних та громадських діячів. Важливе значення надавалось безпосереднім зустрічам із сучасниками видатних людей.

3. Природничо-історичні, які мали за мету ознайомити учнів з природою тієї місцевості, де вони живуть. Особлива увага надавалась збору різноманітних колекцій: ботанічних, зоологічних, геологічних.

4. Експерсії на фабрики та заводи з метою профорієнтаційної роботи для учнів старших класів.

5. Художньо-географічні й етнографічні експерсії об'єднували три види експерсій: художні, географічні та етнографічні, тому що кожний із цих видів експерсій як самостійний уважався малодоступним для школярів.

6. Експерсії трудової допомоги (виникли в період Першої світової війни) являли собою поїздки груп учнів у село для допомоги в сільськогосподарській роботі тим селянським родинам, які залишились без робочих рук.

7. Загальноосвітні та побутові експерсії, які передбачали ознайомлення міських школярів із життям у селі (із селянською працею та побутом, природою), а сільських дітей – із життям у місті (показували вокзали, міські вулиці, громадські установи, заводи, фабрики тощо). Тим, хто брав участь у таких експерсіях, надавалося завдання зробити доповідь про побачене.

8. Розважальні експерсії й експерсії відпочинку, що являли собою колективний відпочинок класу чи школи на природі.

Наведена експерсійна класифікація була першим досвідом аналізу всього різноманіття експерсій, які проводилися на вітчизняному ґрунті в зазначений період.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. велику рекламно-видавничу діяльність щодо популяризації експерсійної справи проводив Кримський гірничий клуб в Одесі (пізніше Кримсько-Кавказький гірничий клуб), який мав філіали в Ялті, Києві, Катеринославі, Харкові. Діяльність Кримського гірничого клубу заклала основи вітчизняної експерсійної практики та методики. Усі експерсії, які проводилися Клубом, можна поділити на три групи: 1) наукові, пов'язані із дослідженнями членів Клубу; 2) навчально-пізнавальні – для учнів та молоді; 3) туристичні. За 25 років (з 1891 до 1914 рр.) Клубом було проведено 156 експерсій – 20 наукових, 43 навчально-пізнавальних, 93 туристичних.

Експерсійна секція Клубу, очолювана Ф. Вебером, розробила різноманітні за тривалістю та програмою маршрути. Велику увагу приділяли розвитку пізнавальних експерсій для учнів, що мали за мету ознайомити учнів з вітчизняними історичними та природними пам'ятниками, перш за все Криму. Вони продовжувались, як правило, у канікулярний час і мали тривалість від 5 до 16 днів. З метою їх організованого проведення, професор Новоросійського університету, лікар Р. Прендель та краєзнавець А. Бертъє-Делагард розробили спеціальну програму “Основи для організації туристичних експерсій”. Слід зазначити, що для кожної експерсії правління Клубу складало план, який затверджувався піклувальником Одеського навчального округу.

Враховуючи високу вартість експерсій, Клуб створив спеціальний “учнівський фонд”, що складався з коштів, вилучених з публічних лекцій, які проводилися його членами, та пожертв. Гроші цього фонду йшли на матеріальну допомогу юним експерсантам. Крім того, Клуб брав на себе організацію притулків у місцях відпочинку та харчування експерсантів. Цікавим є те, що експерсії розглядалися не тільки як пізнавальний та навчальний засіб, а і як оздоровчі заходи. Перед та після експерсії обов'язково проводився медичний огляд учнів. Протягом 1890-х рр. “вітчизнознавчі” експерсії, як їх називали, стали невід'ємною частиною лікувально-виховної роботи гімназій, які співпрацювали з Кримським гірничим

клубом [4]. До Криму потягнулися екскурсії від земських шкіл, реальних, комерційних, педагогічних училищ, фельдшерських та інших курсів.

Із часом почала вдосконалюватись і методика проведення екскурсій. Різноманітна професійна орієнтація навчальних закладів вимагала від членів Клубу включення у навчально-виховні походи й екскурсії відвідування виробничих підприємств. Наприклад, у Севастополі учні відвідували суднобудівний завод та військові кораблі Чорноморського флоту, у Балаклаві – завод з вирощування мідій, у Бахчисараї – кустарні татарські виробництва, плантації виноградників, сади та дослідні сільськогосподарські ділянки.

За свідченнями сучасників, в окремі місяці Ялта наповнювалась учнями, які “цілими навчальними закладами на чолі з викладачами в кількості нерідко 100–150 осіб” прибували до Ялти. Ялтинське відділення Клубу знаходило місце для їхнього перебування, організовувало перевезення багажу, клопотало перед членами міської управи про безкоштовні відвідування міського саду тощо. Із часом надання додаткових послуг екскурсантам до основного комплексу екскурсійного обслуговування стало частиною роботи Клубу, що давало змогу повною мірою задовольняти потреби туристів і досягати більшої кількості відвідувань Криму [4]. Завдяки цій діяльності на початку ХХ ст. краєзнавчі екскурсії набули широкого розповсюдження в Україні, а Крим став колыскою краєзнавчого екскурсійного руху. Саме тут народилися й отримали визнання пішохідний, гірничий туризм, а також було апробовано всі види екскурсій.

На початку ХХ ст. вже перетворений у “Кримсько-Кавказький” Клуб почав поступово розширювати географію таких пізнавальних мандрівок. У 1910-х рр. Правління Клубу проводило роботу з організації екскурсій не тільки до Криму, а й до Кавказу. Так у 1913 році екскурсійна секція підготувала багатоденні екскурсійні маршрути Кримом, Кавказом, Уралом, Дніпровськими порогами. Тривалість деяких маршрутів становила 40 днів. Навіть з початком Першої світової війни, незважаючи на величезні труднощі, зусиллями Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірничого Клубу екскурсійний рух не припинявся. Члени Клубу вважали екскурсії не пустою розвагою, на їхню думку, вони по-своєму “стабілізували” суспільство, яке перебувало у важкому положенні, сприяли збереженню наукового та культурного потенціалу, були необхідним засобом для розумового, духовного й фізичного розвитку людини. В умовах воєнного часу було припинено групові краєзнавчі екскурсії, але Ялтинське відділення продовжувало організовувати пішохідні екскурсії для гімназистів. У 1915 р. було проведено 17 таких екскурсій для 300 учнів. Великою заслугою Клубу було те, що розвиток екскурсійної діяльності проходив на фоні відкриття різноманітних виставок, музеїв.

Війна негативно вплинула на географію шкільних екскурсій і мандрівок. На території України різко скоротилася кількість дальніх екскурсій, але продовжувала розвиватися екскурсійна справа територією окремих губерній. У 1915–1917 рр. у процесі перегляду навчальних планів і програм було затверджено нову програму для вищих початкових шкіл, у якій вказувалось про обов’язковість включення екскурсій у навчальні плани з відведеним на них часом. Таким чином, екскурсії, пов’язані з начальним планом, були визнані рівноправними серед інших форм навчання.

Серйозною перешкодою при організації екскурсій з учнями була відсутність екскурсійних навичок у вчителів. Розуміючи, що слабкі знання теорії екскурсійної справи заважають якісному проведенню екскурсій, різноманітні гро-

мадські організації та наукові товариства, що займалися їх розвитком, почали відкривати курси підготовки керівників екскурсій.

На початку ХХ ст. ще не розроблялись методичні прийоми екскурсій, не аналізувались особливості екскурсійного показу та вимоги до екскурсійного оповідання. Головним уважалось ознайомлення екскурсантів з унікальними природними, історичними пам'ятками та надання відповідної інформації, повнота якої залежала лише від знань екскурсовода. Але з розвитком екскурсійної справи почав зростати інтерес до засвоєння методів екскурсійної роботи. Однак відсутність єдиного методичного екскурсійного центру не дала змоги на той час створити систему підготовки керівників учнівських екскурсій. Поради щодо організації та проведення екскурсій можна було отримати тільки із журналів. Але жоден із них не міг повністю замінити спеціального навчання під керівництвом досвідчених теоретиків і практиків екскурсійної справи. Тому платні курси з підготовки керівників екскурсій, що організовувались у різних містах, викликали великий інтерес серед учителів. До їх програми було включено лекції й екскурсії. Інтерес, виявлений учителями до курсів з підготовки керівників природничо-історичних екскурсій із дітьми, свідчив про міцні позиції, яке завоювала собі екскурсійна справа напочатку ХХ ст.

Кримсько-Кавказький гірничий клуб також підключився до роботи з підготовки керівників екскурсій серед шкільних учителів. У червні 1902 р. відбулася перша педагогічна екскурсія до Криму вчителів дитячого навчального округу [5]. Педагогічні екскурсії Кримсько-Кавказького гірничого клубу стали ще однією дієвою формою пропаганди освітнього туризму. У подальші роки учасники таких екскурсій повертались до Криму, але вже зі своїми учнями, виконуючи одне із завдань Клубу: “збільшити потік туристів до цього благодатного краю”.

Крім того, у справі раціональної постановки екскурсій Кримом Клубом було поставлено питання про відбір та підготовку провідників. У зазначений період провідниками були місцеві жителі, як правило, не писемні та далекі від увічливого поводження з екскурсантами. До червня 1913 р. ці провідники не отримували плати за свої послуги, заробляючи “на чай” від туристів. Ця форма оплати праці провідників часто набувала характеру випрошування та ставала джерелом непорозумінь і справедливого невдоволення екскурсантів. Щоб виправити таке положення, правління Клубу залучало з провідників осіб, які зарекомендували себе досвідченими і чесними та призначало їм платню в розмірі 30 рублів кожного місяця з обов'язковою відмовою від “чайових”, зберігаючи за ними право лише на отримання “чайових” у вигляді добровільної винагороди від екскурсантів. Правління Клубу займалось також безпосередньою підготовкою провідників з метою розширення кадрів, що давало змогу не залежати від непередбачуваних ситуацій.

У 1912 р. Кримсько-Кавказький гірничий клуб уже мав конкурентів як в Криму, так і інших місцях держави. Великий інтерес до екскурсій привів до створення екскурсійних комісій, бюро, комітетів, що діяли при певних громадських і наукових товариствах. Такі екскурсійні комісії були створені в Харкові, Києві, Ялті, Одесі. Вони брали на себе функції сприяння екскурсійним групам і окремим екскурсантам при ознайомленні зі столицями, губернськими містами, Кримом тощо.

З 1910 р. ці установи почали організовувати екскурсії для сільських жителів у інші сільськогосподарські губернії. Вони проводилися з метою ознайомлення з високопродуктивними сільськими господарствами і стали досить корис-

ними для селян, які брали в них участь. У багатьох господарствах у результаті такого своєрідного обміну з'явилися різноманітні нововведення.

Крім екскурсійних організацій при різноманітних товариствах, стали відкриватися приватні туристичні контори, які пропонували свої послуги при проведенні екскурсій. Так, ялтинський купець Бебеш, власник екіпажів, який довгий час співпрацював з Кримським гірничим клубом за наймом, організував власні екскурсії за клубними маршрутами. Активно рекламувалися Контора екскурсій братів Кадієвих, Гірничі екскурсії товариства перевізників у Ялті. Свою екскурсійну контору, врешті-решт, відкрив незмінний керівник екскурсійного бюро Кримського гірничого клубу Ф. Вебер.

Висновки. Розвиток екскурсійної діяльності наприкінці XIX – початку XX ст. відбувався під впливом певних соціально-культурних та освітніх факторів; специфіка екскурсійної діяльності зазначеного періоду полягала в тому, що ця робота проводилася представниками прогресивної інтелігенції в межах туристичних товариств та клубів, вона мала на меті не тільки оздоровлення і загартування молоді, а й отримання конкретних навчально-виховних результатів: безпосереднє ознайомлення як учнів, так і дорослих людей з матеріальною та духовною культурою, природою рідного краю; вивчення конкретних історичних і географічних матеріалів; поширення здобутих знань серед населення; стимулювання любові до Батьківщини, культури свого народу і природи своєї землі. Крім того, вона сприяла економічному розвитку окремих регіонів.

Список використаної літератури

1. Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет существования : монография /Д.И. Багалея, Д.П. Миллер – Х., 1993. – Т. 2. – 973 с.
2. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – С. 10–23.
3. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – С. 3–8.
4. Записки Крымского горного клуба. – Одесса, 1902. – № 1–12.
5. Записки Крымского горного клуба. – Одесса, 1904. – № 1–12.
6. Записки Крымско-Кавказского горного клуба. – Одесса, 1908. – № 1–12.
7. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869–1909 гг.) / сост. А. Дидрихос. – М., 1911. – 262 с.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2012.

Петренко Н.В. Экскурсионное дело в Украине как форма обучения и воспитания во второй половине XIX – в начале XX в.

С историко-педагогических позиций осуществлен анализ развития экскурсионного дела в Украине во второй половине XIX – начале XX века.

Ключевые слова: *экскурсионное дело, образовательный туризм, виды экскурсий, Крымский горный клуб.*

Petrenko N. Excursional practice in Ukraine as a form of education and mentoring during the second half of XIX – at the beginning of XX cc.

An historical analysis of educational excursion business in Ukraine in the second half of the XIX – early XX century.

Key words: *tour business, educational tourism, excursion types, the Crimean mountain club.*